

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання
історичних дисциплін

Беседін Сергій Миколайович

**РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ
ЛИПЕНЬ 1939 Р. - ЧЕРВЕНЬ 1941 Р.**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01 Освіта

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник:

_____ О.В.Потехін,

доктор історичних наук, доцент

« ____ » _____ 20__ року

Виконавець:

_____ С.М.Беседін

« ____ » _____ 20__ року

Суми 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1. РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ У 30-ТІ РОКИ ХХ СТОРИЧЧЯ.....	7
1.1. Відносини між СРСР та нацистською Німеччиною у 1933 -1938 рр.....	7
1.2. Передумови радянсько-німецького зближення та активізація відносин між Москвою та Берліном.....	15
2. ПІДПИСАННЯ ПАКТУ МОЛОТОВА-РІББЕНТРОПА ВІД 23 СЕРПНЯ 1939 РОКУ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ.....	21
2.1. Підписання договору та значення таємного протоколу до нього.....	21
2.2. Німецько-радянсько-польська війна. Розділ Польщі.....	23
2.3. Договір про дружбу між Німеччиною та СРСР.....	27
3. ВІДНОСИНИ МІЖ СРСР ТА НІМЕЧЧИНОЮ ВОСЕНИ 1939 – ВЛІТКУ 1941 РР.....	30
3.1. Економічні зв'язки між двома країнами.....	30
3.2. Відносини у політичній сфері між Радянським Союзом та Німеччиною. Візит Молотова до Берліну 1940 року.....	33
3.3. Позиція Німеччини під час радянсько-фінської війни та експансії СРСР до країн Балтії та Буковини.....	37
3.4. Радянська позиція відносно територіальних захоплень нацистів: Норвегії, Бельгії, країни Балкан, та розгрому англо-французьких сил в континентальній Європі.....	41
ВИСНОВКИ.....	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	52

ВСТУП

Актуальність та доцільність дослідження На сьогоднішній день проблема міжнародної безпеки, як у глобальному так і регіональному аспектах, залежить від спроможності світових та регіональних лідерів до виваженого та толерантного ставлення опонентів. Ця обставина є важливою складовою світового порядку як сучасності, так і минувшини, особливо ХХ століття, що характеризується двома світовими війнами та низкою локальних конфліктів, спричинених блоковим протистоянням. Безперечно цікавим є дослідження історії взаємовідносин провідних країн того періоду. Одним з прикладів можуть виступати радянсько-німецькі відносини кінця 30-х – початку 40-х років ХХ століття.

В II половині 30-х років ХХ століття СРСР, що виходить на світову арену як доволі агресивний гравець, прагнучі впливати на регіональну політику, потенційно вбачав загрозу своїм намірам від Німеччини, що вже домінувала в Західній Європі. Саме з цим пов'язана організація зовнішньополітичної доктрини, спрямованої на створення системи протидій від потенційної небезпеки. Проте, незважаючи на можливе протистояння Радянський Союз вимушений був іти на домовленості з Третім Рейхом. Наслідком таких дій було підписання пакту про ненапад від 23 серпня 1939 року. Ця подія стала відправною точкою у подальших зовнішньополітичних трансформаціях, що докорінно змінили світ.

Мета дослідження. Метою магістерської роботи є поглиблення теоретичних та практичних положень щодо формування політики СРСР щодо Німеччини в період Другої світової війни (липень 1939 р. - червень 1941 р.).

Визначена мета дослідження зумовила постановку та розв'язання наступних завдань:

– охарактеризувати міжнародну обстановку і зовнішньополітичне становище СРСР і Німеччини.

- дослідити основні напрямки зовнішньої політики Радянського Союзу з урахуванням міжнародної політики Німеччини.
- розглянути причини штовхнули до співпраці СРСР з Німеччиною.
- визначити причини початку війни.

Об'єктом дослідження є радянсько-німецькі відносини періоду липень 1939 р. – червень 1941 р.

Предметом дослідження виступає аналіз механізму формування політики СРСР щодо Німеччини в початковий період Другої світової війни (липень 1939 р. – червень 1941 р.).

Методи та методологія дослідження. В даній магістерській роботі, виступає метод пізнання явищ та процесів, які дозволяють розглянути їх у розвитку та взаємозв'язку, а також виявити усталені закономірності та тенденції.

Під час доведення ключових теоретичних положень було використано дедуктивний, індуктивний методи.

Для з'ясування ж окремих положень, було використано діалектичний та системно-структурний підходи.

На теоретичному рівні, крім вищезазначених, було використано такі методи, як понятійний (термінологічний), метод формалізації та аксіоматичний, адже окремі теоретичні твердження були прийняті нами без доказів.

Синтетичний метод використовувався для узагальнення різноманітних суб'єктивних ідей і теорій дослідників у галузі історії.

Аналітичний метод під час дослідження використовувався для аналізу наукових джерел в історичному просторі.

Науково-теоретична база дослідження. При написанні даної магістерської роботи, було використано достатню кількість опублікованих джерел, що носять різний характер. Зокрема, збірники документів, до яких увійшли розпорядження вищого керівництва країни, були використані друковані періодичні видання, відповідні досліджуваному періоду тощо.

Стан наукової розробки дослідження. В роботі зібрані результати аналізу історичних досліджень таких вчених як С.З.Случ, Л.А.Безіменський, М.І.Мельтюхов та багатьох інших, а також історичних документів (текстів угод, телеграм тощо).

Однак, незважаючи на те, що на сьогоднішній день, по даній темі накопичено чимало наукових досліджень та розробок, вона все ж таки вимагає подальшого вивчення.

Наукове та практичне значення дослідження полягає в тому, що вноситься вклад в розвиток вивчення даної актуальної теми. Підсумки роботи доповнюють уявлення про радянсько-німецькі відносини в період Другої світової війни (липень 1939 р. – червень 1941 р.) та водночас, відображають їх наслідки в суспільній свідомості громадян.

Також, результати роботи можуть бути використані при читанні лекційних курсів з історії зокрема.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні і методичні положення, висновки та попередні результати наукового дослідження обговорено та оприлюднено в доповідях на конференціях:

1. Беседін С.М. – «Методика вивчення радянсько-німецьких відносин 1939 р. - 1941 р. в шкільних курсах історії». // Всеукраїнська онлайн конференція «Нові підходи до навчання суспільних дисциплін в закладах загальної середньої освіти: перспективи та виклики» 23 листопада 2021 року: Наукові дослідження та вивчення особливостей викладання суспільних дисциплін в закладах загальної середньої освіти (текст подано до друку).

2. Беседін С.М. – ««Бессарабське питання» в радянсько-німецьких відносинах (серпень 1939 р. – червень 1940 р.)». // V Міжнародна наукова конференція «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» 11-12 листопада 2021 року: Всесвітня історія та міжнародні відносини (текст подано до друку).

Магістерська робота аналізувалася та обговорювалася на засіданнях кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін СумДПУ імені А.С. Макаренка.

Дана робота складається з вступу, 3-ох розділів, 9-ти підрозділів, висновків, а також списку використаних джерел та літератури (у кількості 48 джерел), які в свою чергу, дозволяють якнайповніше, всебічно дослідити та розкрити тему даного дослідження.

Загальний обсяг роботи складає 55 сторінок друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1

РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ У 30-ТІ РОКИ ХХ СТОРІЧЧЯ

1.1. Відносини між СРСР та нацистською Німеччиною у 1933-1938 рр.

Згідно із загальнопоширеною класифікацією за критерієм впливу на світову, зокрема європейську стабільність, у 30-ті роки ХХ століття держави поділялися на дві групи:

1) ревізійністські: Німеччина, Італія, Японія, які прагнули геополітичних надбань, докорінної зміни міжнародного ландшафту на власну користь;

2) прихильниці загально збереження статус-кво – країни-переможниці у Першій світовій війні (їх називають «західними» – на відміну від Німеччини, яку, за аналогією з часами Першої світової війни, визначають як країну Центральної Європи) та новостворені або відроджені держави Східної Європи. Радянський Союз явно тяжів до ревізійністів.

Москва виступала за скасування рішень Версальської мирної конференції 1919 року, що було співзвучно з вимогами нацистського Берліну. «Моєю програмою, – зазначав Гітлер у січні 1941 року, – було усунення Версаля. Нехай в інших країнах не клять дурня, боцімто я розробив цю програму тільки 1933, 1935 або 1937 року. Треба було тільки прочитати написане мною тисячу разів. Немає іншої людини, яка б так часто заявляла та писала про свої задуми як я, а писав я завжди одне і те ж саме: усунути Версаль». Багато разів спійманий на брехні, цього разу фюрер казав правду. Він міг би також порадити європейським лідерам читати «Майн кампф».

Версальський договір суворо обмежив німецьку військову потужність. Армію було скорочено до 100 000 чоловік, обмежено кількісний склад командування військом. Випуск броньованих машин, танків, підводних човнів, літаків та отруйного газу був заборонений. Однак німці ніколи не дотримувалися цих обмежень, розпочавши реалізацію таємної програми переозброєння на початку 1920-х років. Ще за часів Веймарської республіки

були обійдені практично всі обмеження. Уряд у Берліні готував плани зі збільшення армії у три рази: зі 100,000 до 300,000. У грудні 1932 року, напередодні приходу Гітлера до влади, ці плани вже енергійно втілювались – і сім німецьких піхотних дивізій перетворилися на двадцять одну. В лютому 1932 року німецькі збройні сили мали 228 повітряних одиниць: 36 військових і 192 цивільних літаків, пристосованих для військових цілей, хоча наявність повітряних озброєння будь-яких видів заборонялася Версальським договором. Але головне – Німеччина зберегла та значно вдосконалила інституційну вертикаль для швидкого нарощування військової сили. Розвідувальні служби сусідніх держав знали про німецькі заходи з переозброєння, але їхні уряди зберігали мовчання. Розвідка Великої Британії взимку 1933 – 1934 років визначила Німеччину як «основного ворога» – раніше таким розглядалася Радянська Росія. З цією зміною орієнтирів погодилися всі керівні імперські структури, за винятком Адміралтейства – мабуть, через жалюгідний стан німецьких ВМФ (Крігсмаріне) на той момент та недооцінку здатності німців швидко побудувати флот, особливо підводний. Москва дещо допомагала таємному відновленню військової спроможності Берліна за часів Веймарської республіки та всіляко намагалася грати на суперечностях між європейськими державами. Загроза воєнної катастрофи, суцільної дестабілізації Європи невпинно зростала з січня 1933 року, коли Адольф Гітлер прийшов до влади у Німеччині. Він та його кліка крок за кроком втягували Європу до низки міжнародних конфліктів і, врешті-решт, – у Другу світову війну. Допоки у Німеччині не з'явилися могутні армія та авіація, геополітика Гітлера не мала засобів реалізації – він не міг змінювати мапу Європи шляхом загрози силою або її використанням. Але про напрямок своєї політики він заявив цілком однозначно: виходом Німеччини зі складу Женевської конференції з роззброєння та Ліги Націй у жовтні 1933 року.

Руйнування версальської системи та початок політики умиротворення Гітлера зазвичай пов'язують з приходом до влади у Великій Британії кабінету консерваторів на чолі з прем'єр-міністром Невіллем Чемберленом (травень

1937 – травень 1940). Але ця політика розпочалася значно раніше – із підписанням, без будь-якого погодження з французами, англо-німецької військово-морської угоди 18 червня 1935 року, яка егулювала співвідношення розмірів та складу Кригсмаріне та Королівського військово-морського флоту. Угоду було скасовано Берліном 1939 року, а німецький флот ніколи не сягнув дозволеної нею стелі. Значення угоди полягало в іншому – нацистській дипломатії вдалося в такий спосіб легітимізувати переозброєння Німеччини. Водночас було нанесено остаточного удару спробам зорганізувати антинімецьку коаліцію – зруйновано так званий «фронт Стрєзи». На конференції у Стрєзі (Італія) 14 квітня 1935 року було укладено договір між британським, французьким та італійським лідерами (Рамсей Макдональд, П'єр Фландін і Беніто Муссоліні відповідно) для забезпечення виконання Локарнських договорів та підтвердження незалежності Австрії, а також протистояння майбутнім спробам Німеччини порушувати Версальський договір. Але будь-які конкретні практичні дії договором, у разі порушення цих вимог Берліном, не передбачалися. До руйнації «фронту Стрєзи» доклала рук й фашистська Італія – збройною інтервенцією в Абіссінію (Ефіопію) у жовтні 1935 року. Млява реакція французів та англійців на італійську колоніальну війну де-факто легітимізувала право фашистів на геополітичні захоплення.

У відповідь на оголошення Гітлером 9 березня 1935 року про створення Люфтваффе та тижнем пізніше про введення призову до збройних сил, які мають досягти чисельності у 500 000 військовослужбовців, Париж пішов на зближення з Москвою. У травні 1935-го в радянській столиці було підписано угоду про воєнну взаємодопомогу, а невдовзі СРСР уклав так звану «дзеркальну» угоду з Чехословаччиною. Зобов'язання радянців виступити на захист Чехословаччини обумовлювалися такими саме діями французів на виконання їхньої двосторонньої угоди 1925 року. Політичний ефект від оперативного укладення французько-радянської угоди був зведений нанівець зволіканням з його ратифікацією французькими Національними зборами, яка відбулася тільки у лютому – березні 1936 року. Поготів, генштаби двох держав

так і не розпочали перемовини про наповнення відповідним змістом декларованого військового співробітництва. Цьому став на заваді прем'єр-міністр П'єр Лаваль (на посаді з 7 червня 1935-го до 24 січня 1936 року – після війни страчений за колабораціонізм з нацистами). Відсутність інституціалізації, спільних стратегічних планів забезпечення суверенітету та територіальної цілісності Чехословаччини перетворили, врешті-решт, систему тристоронньої взаємодопомоги проти німецької агресії на клаптик паперу, який нічого не вартував.

Однак згодом, німецька дипломатія повертається до плану конфронтації у взаємовідносинах з Радянським Союзом. Ця обставина була викликана суттєвим посиленням Берліну на міжнародній арені в результаті загострення польського питання та виходом з Ліги Націй як гаранта світової міжнародної безпеки.

Підчас офіційного виступу Гітлера в травні 1935 року, що визначив ключові аспекти зовнішньополітичної стратегії Німеччини після відмови від положень Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, антирадянщина була головною темою.

Зокрема, відношення в Берліні до московського більшовизму трактувалось як тотальне несприйняття та непримиренну антипатію, і навіть зневагу. Відповідно, з цього моменту, проводиться активна пропаганда нацизму, як рятівника Європи від «червоної чуми» та визначається виключна винятковість Німеччини у боротьбі з СРСР. Було зроблено заяву про неможливість підписання будь-яких угод на міжнародній арені, особливо про взаємодопомогу з Москвою. Натомість Німеччина пропонувала підписати домовленості про ненапад з географічно найближчими країнами. Причому донесено це було так, щоб достеменно незрозуміло було чи належить до цих країн Радянський Союз [3, с. 735].

З'їзд партії, який відбувся у вересні 1935 року пройшов у дусі необхідності послаблення конкурента на міжнародній арені та виробленні відповідної стратегії. Зокрема в доповіді одного з ідеологів нацистської

політики Геббельса говорилося про винятковість німецької нації, її переважання у боротьбі з розповсюдженням більшовизму в світових масштабах. Йшлося про так звану цивілізаторську місію нацизму, що значно важливіша за будь-яку націю та національні інтереси. Також визначалося значення здійснення цієї місії для переважної більшості цивілізованих країн [18, с. 104].

Ця обставина стала основною нотою щодо необхідності припинення комунікації країн Західної Європи з СРСР. Подібний «шантаж» проводився по відношенню до дипломатичних представництв всіх країн, що зацікавлені у мирному існуванні. В бесіді з послом Франції 22 листопада 1935 року, Гітлер заявляв про неприпустимість радянсько-французького об'єднання, наголошуючи про недоречність присутності радянської Росії в європейських справах як країни винятково азійської: у відповідь на питання про європейську солідарність та міждержавну комунікацію французького посланця.

Проте вже англійському представнику 13 грудня наголошувалось на європейській співдружності, і неможливості входження в неї Радянського Союзу [47, с. 106].

Подібна нота була доведена 18 грудня польському дипломату. Зазначалося про неможливість СРСР долучення до європейських процесів. На його переконання, європейська солідарність завершується на кордоні Радянського Союзу з Польщею. Французький дипломат Франсуа Пенс'є у жовтні 1935 року, надав кремлівському керівництву дипломатичну ноту Ріббентропа про невтручання СРСР у справи європейських країн.

Політика умиротворення потенційного агресора доволі чітко усвідомлювалась в Москві, і розумілась як тактика лавіювання між двома міцними гравцями.

Так, М.М. Крестинський писав радянському керівництву в Німеччині 7 березня 1935 року: «Гітлер хоче створити у Саймона враження його абсолютної непримиренності з СРСР. Нам вигідно протидіяти цьому маневру. Це нам необхідно також для впливу на Лавалю». В свою чергу, радянський

дипломатичний корпус, зробив декілька заходів, спрямованих на заохочення всіх бажаючих до збереження миру. Більшість з них була розрахована на супротив німецько-фашистських звитяг. 9 травня 1935 року, нарком закордонних справ СРСР заявив послу Німеччини про розгляд питання коректності, у відношенні Москви, взаємовідносин з Берліном (особливо внаслідок вдалих переговорів з Францією).

СРСР вирішив не чекати офіційних оголошень Ліги Націй і прийняв рішення про заморожування торгівельних та економічних взаємовідносин з Німеччиною одразу як війська останньої зайняли Рейнську зону. У записці II відділу МЗС Німеччини від 25 березня констатувалося: «Можна вважати само собою зрозумілим, що Радянський Союз є однією з країн, які будуть сприяти здійсненню ймовірного бажання Франції щодо санкцій (проти Німеччини). Більш того, радянський уряд вже зробив крок в цьому напрямку, давши через кілька годин після німецької акції, 7 березня вказівку своїй делегації надалі до подальших вказівок, не підписувати німецьку-радянську економічну угоду на 1936 рік, яка була погоджена за винятком кількох другорядних пунктів. В результаті, в наявності вже значна затримка в надходженні радянської сировини до Німеччини» [21, с. 105].

В той же час, радянські представники у Берліні, розуміючи неспроможність західних країн, перед загрозою реокупації Рейнланда, висловили думку про необхідність забезпечення власних економічних переваг в Німеччині, що могли істотно постраждати внаслідок відсутності домовленостей. Нарком підкреслював у листі від 19 квітня 1936 року про те, що допоки офіційні союзники (Франція та інші) будуть продовжувати протистояти нацистській агресії, необхідно всіляко їх до цього спонукати. Відповідно відмова від економічних переговорів між СРСР та Німеччиною могла слугувати необхідним заохоченням [8, с. 100].

У випадку небажання європейських країн задіяння обмежувальних заходів проти Берліну, потенційне припинення двосторонніх торгівельних відносин не мало сенсу. Представники СРСР у Берліні у ноті до НКЗС

повідомляли про важливість радянсько-німецьких взаємин для Німеччини. Відзначалось, що у разі нападу Німеччини на Радянський Союз, перша зазнає суттєвих втрат [8, с. 105].

Радянському Союзу довелося подбати про свої інтереси. Нарком писав керівництву 11 квітня: «Спираючись на заяву, ніби в разі неукладання угоди на 1936 рік, ми повинні будемо в покриття старих зобов'язань, віддати більше золота або девізу, ніж в разі угоди, я проти цього не заперечував. Правда, в цілому ми ввеземо (в Німеччину) девіз разом з експортними товарами на трохи більшу суму, ніж наша заборгованість, але зате девізійна частина при цьому, значно зменшиться» [8, с. 106].

Водночас радянське керівництво проводило курс на мінімізацію контактів з Німеччиною, передусім в економічному секторі. Під час укладання двосторонніх економічних домовленостей 29 квітня німецька сторона зауважила про перспективи надання кредитних коштів. У відповідь на ці заяви М.М. Крестинський, у своєму повідомленні радянському посольству в Берліні, зауважив що німецька сторона готова в будь-який момент підписати кредитну угоду з Радянським Союзом на суму близько мільярда марок. Проте, на його думку, робитимуть вони це виключно з економічних причин, оскільки конче потребували радянської сировини. Також він відзначає, що офіційні представники Німеччини на дипломатичній арені відкрито говорили про неможливість покращення політичних взаємовідносин. За таких умов, ведення будь-яких кредитних перемовин навряд чи було можливе. Тим більше, що в результаті вдалих домовленостей з Великобританією, радянській стороні складно було б користуватись кредитними асигнуваннями Німеччини, а отже значущість потенційної угоди з останньою ставала менш актуальною. В політичному сенсі підтримувати німецьку сторону бажання тим більше не було [8, с. 114].

Зовнішньополітична доктрина Німеччини починає носити відверто агресивний характер, що поступово призвело до стагнації у взаєминах з СРСР. Криза у взаємовідносинах поглибилась після засудження до смертної кари

німецького агента Штіклінга. Питання стояло про можливе відкликання німецького посланця з Радянського Союзу та припинення дипломатичних зносин між країнами.

Радянським радникам у Берліні було рекомендовано з відвертою байдужістю ставитись до будь-яких проявів ксенофобії та ігноруванню з боку німецької дипломатії. Відтак, в березні 1937 року, нарком писав радянським представникам в Берліні: «Рекомендую Вам не брати занадто близько до серця відмову німців від відвідування Ваших прийомів та обідів, а також незапрошення Вас на їх прийоми. Ми тут ставимося до цього абсолютно байдуже» [8, с. 116].

Наприкінці лютого 1938 року, представник СРСР у справах Німеччини Г. А. Астахов повідомляв радянському керівництву про явища ксенофобії по відношенню до радянських дипломатів. На його думку навіть відносно лояльні німецькі дипломати відверто неохоче спілкувались з дипломатичним корпусом СРСР у Берліні, не беручи до уваги загальні заходи з обов'язковою участю різних країн. Подібна ситуація склалась через побоювання чиновників бути скомпрометованими. До того ж повірений у справах виконував безпосереднє завдання керівництва, а саме: мінімізувати контакти з опонентами [3, с. 737].

Кризові явища продовжували поглиблюватись внаслідок дипломатії Німеччини. Зокрема німецькі владні кола в період «Чехословацької кризи» говорили про те, що СРСР є ворогом номер один.

Наприкінці зими 1938 року представники посольства, офіційні радники в Берліні рапортували про істотне погіршення відношення німців до радянських дипломатів, проводилась масова агітація в засобах масової інформації з метою дискредитації радянських представників. Збільшувався психологічний тиск на консульські установи шляхом їх блокади. Зазначалось, що подібний тиск посилиться після вступу на посаду Ріббентропа. Поступово починаються утиски та цькування звичайних громадян. Однією з таких

категорій населення стали моряки торговельних кораблів, що заходили до німецьких портів [33, р. 65].

Проявом ворожості також був напад на будівлю посольства СРСР у Відні 2 грудня 1938 року. Радянське керівництво також подало Німеччині офіційну ноту протесту з приводу безпідставних обшуків в радянських установах. Проте ці заходи залишилися без належної уваги з боку відповідних владних інституцій Німеччини або були відхилені. Подібним нападкам піддавалась офіційна Москва у виступах офіційних осіб, створюючи негативний імідж Союзу серед населення [33, с. 67].

На противагу критиці СРСР німецькі лідери схвально відгукувались про діяльність Японії. Така політика була зумовлена стратегічною необхідністю використання допомоги Японії у боротьбі проти Радянського Союзу шляхом використання останньої у якості союзника для нападу на СРСР зі сходу. Перша спроба такого нападу була зроблена 31 липня 1938 року. Японські війська здійснили атаку на прикордонні радянські території поблизу озера Хасан. Варто зазначити, що Червона Армія відбила атаку японців, проте на даному етапі це був тривожний знак, і ситуація на далекосхідному кордоні Радянського Союзу була напруженою.

1.2. Передумови радянсько-німецького зближення та активізація відносин між Москвою та Берліном

Радянська дипломатія опинилась у складній ситуації, коли існувала можливість координованих спільних дій супротивників як зі сходу так і заходу при нейтралітеті або підтримці провідних європейських держав. Незважаючи на ці обставини зовнішньополітичний курс Москви залишався незмінним. Наприкінці серпня німецькі владні кола пропагували ідею вторгнення до Чехословаччини через можливий заколот німців, що проживали в Судетській області. В такому разі жодна країна не матиме підстав для звинувачувати Німеччину у безпідставному нападі. У відповідь на це представники

радянської сторони заявили, що чехословацький народ є єдиним цілим і буде боронити свою незалежність. До того ж міжнародні партнери (Франція та Великобританія) при такому втручанні змушені будуть виконати свої зобов'язання. У такому випадку і СРСР змушений буде втрутитись [4, с. 73-74].

Абсолютно для усіх учасників дипломатичних протистоянь не було таємницею що Радянський Союз вбачає головну небезпеку для світового співтовариства нацистський режим у Німеччині. Розрахунки Кремля будувалися на тезі про те, що світова війна неминуха і завершиться крахом капіталізму як системи.

Більшовики відводили собі роль найближчих помічників... реалізації історичних закономірностей. На їхню думку, різниця між ними та некоммуністами була такою ж як між вченими та широкою публікою. Відтак, вони сприймали себе як вчених-істориків, які допомагали ході історії, навіть дещо її прискорювали, але при цьому, ніколи не змінювали її.

Ідеологічний конфлікт комунізму з фашизмом Сталін розглядав як частину загальносвітової непримиренної боротьби з капіталізмом, отже не варто було також довіряти Франції та Великій Британії. Проти якої конкретної держави буде в кінцевому підсумку спрямована радянська агресія, кого вважати найбільшою загрозою в конкретній ситуації, цілком залежало від настроїв «геніального стратега» у Кремлі. Західні лідери помилялися, коли вважали, що ідеологічна ворожість вилучає будь-яку можливість практичного співробітництва між фашизмом та комунізмом. Водночас, незважаючи на численні дипломатичні кроки до зближення позицій з Італією, Німеччиною чи СРСР, західні лідери у мирний час, за рідкісним винятком, вважали для себе неможливим військово-політичний союз з нацистською, фашистською або комуністичною державою. Їхня політика базувалася переважно на двох принципах. По-перше, за будь-яку ціну уникнути нової великої війни в Європі, чому мали прислужитися умиротворення Гітлера та задоволення апетитів Муссоліні. Руйнування системи Версаля та Локарно відбувалося під

прикриттям геббельсівської тези про «законне право німців на самовизначення» (майже за Вудро Вільсоном), тобто їхнє об'єднання в рамках Райху. По-друге, якщо війна всупереч волі Франції та Великої Британії все ж таки розпочнеться, то вони вважали «меншим злом» агресію Німеччини та її союзників проти сталінського СРСР. Було б помилковим вважати, що вони підштовхували Гітлера до походу на схід, оскільки не сподівалися на його поразку або виснаження через низькі оцінки боєздатності Червоної Армії, а якби таке й відбулося – побоювання сталінської агресії. Вони мали бачити небезпеку надбання Німеччиною додаткових ресурсів, які отримав би Гітлер у разі поразки СРСР.

В той же час активізувалось бажання Туреччини до двосторонніх перемовин з Німеччиною. Керівництвом Союзу було надано завдання довести до відома Анкару про Німеччина є не тільки ворогом Радянського Союзу а і всього світового співтовариства. Представники радянської дипломатії попереджали про можливі наслідки таких дій. Також відхилялась пропозиція про посередництво у нормалізації взаємовідносин між СРСР та Німеччиною [8, с. 200].

Натомість Москва не відкидала потенційну можливість нормалізації стосунків з офіційним Берліном передусім в економічному плані. Проте абсолютно всі розуміли, що подібне потепління у взаємовідносинах можливе лише за умов суттєвих трансформацій в державній політиці Рейху.

Відтак, коли 6 липня 1938 року, статс-секретар МЗС Німеччини Вейцекер, окреслив перед повноважним представником Москви у Берліні А.Ф.Мерскаловим, потенційні можливості економічної співпраці, умови їх поглиблення і збільшення напрямків. Офіційна відповідь радянського дипломата вказувала на те, що між країнами немає суттєвих нюансів щодо перепон в економічному секторі. І, якщо провідні міністерства пристануть на оговорені умови стосовно можливого кредитування, то перші кроки в цьому напрямку має зробити саме Німеччина, адже останні думки німецьких партнерів не є прийнятними.

17 квітня 1939 року, радянський уряд виступив з ініціативою щодо можливого укладання тристоронньої домовленості взаємодопомоги, яка ґрунтувалася б на принципах рівнозначності прав та обов'язків учасників, а також військову конвенцію. Головною умовою була допомога від потенційної загрози державам, що були своєрідним буфером між Західною Європою та Радянським Союзом, і розташовувались від Балтійського до Чорного морів. Проте Великобританія прагнула мінімізувати власну участь, залучивши СРСР до одностороннього підписання договору про співпрацю та взаємодопомогу.

Радянським керівництвом було запропоновано підписати тристоронню військову домовленість влітку 1939 року між Великобританією, Францією та Радянським Союзом. Дана угода передбачала взаємну допомогу у разі збройної агресії усіх країн учасниць. Офіційні Лондон та Париж проігнорували потенційну можливість.

У західних держав не було щирого бажання йти на зближення з СРСР, що в свою чергу, можна пояснити різними причинами, в тому числі і побоюванням можливої зради, і антигуманною внутрішньою політикою сталінського керівництва, яка суперечила його запевненням на світовій арені, і недооцінкою його сили як можливого союзника в боротьбі проти фашистського блоку, і глибокою неприязню до країни іншої соціально-економічної формації.

В результаті проведення агресивної політики Німеччини по відношенні до Чехословаччини СРСР остаточно переконався у неможливості створення та існування колективної системи безпеки. Причиною тому, не в останню чергу були сумніви Великобританії та Франції щодо кадрових трансформацій у лавах Червоної Армії та питань її бойового потенціалу. Аргументи радянської дипломатії про здатність виконувати покладені зобов'язання не знайшли відгуку в правлячих колах потенційних союзників. До всього союзники не до кінця розуміли здатність допомоги СРСР у веденні бойових дій внаслідок відмови перетину державного кордону через Польщу та Румунію [3, с. 739].

Тим часом Німеччина та її союзники продовжували курс на мілітаризацію. Гітлер готувався перейти до рішучих дій у процесі підготовки до нападу на Польщу. Керівництво країни відмовило Москві у можливості допомогти у захисті від потенційної агресії. СРСР відверто не бажав бути втягнутим у війну з Німеччиною Великобританією, яка могла взагалі залишитися осторонь і вирішити свої питання за рахунок інших. Позиція Франції на цей момент втрачає незалежність і розглядалась в контексті британської [3, с. 740].

В цих умовах керівництво СРСР вирішує прийняти пропозицію Німеччини про укладення союзної угоди.

Керівництво Третього Рейху відверто не бажало відмовлятися від проекту нападу на Польщу, заздалегідь добре підготовленого, тому було також зацікавлене у підписанні союзного договору з СРСР. 20 серпня 1939 року до Москви було надіслано ноту, в якій йшлося про готовність Німеччини до укладання угоди в якомога коротший термін. Радянське керівництво, обговоривши всі варіанти, включно з відомостями стосовно намірів Великобританії та Франції погодились на приїзд Ріббентропа до Москви з метою заключення союзного договору [13].

23 серпня Йоахім Ріббентроп та В'ячеслав Молотов, підписали Договір про ненапад терміном на 10 років. Договір мав на увазі двосторонні зобов'язання як Москви так і Берліну щодо відмови від будь-яких проявів насильства по відношенню один до одного. Разом з договором був підписаний також і секретний додатковий протокол. В суворо секретному додатковому протоколі, йшлося про розмежування «сфер інтересів» у Східній Європі.

Найважливіше значення в цьому проекті, мав постскрипtum, в якому говорилося наступне: «Справжній пакт дійсний лише при одночасному підписанні особливого протоколу по пунктах зацікавленості Договірних сторін в сфері зовнішньої політики. Протокол складає органічну частину пакту» [12].

Варто зазначити, що підписання союзної угоди стимулювало згорання антифашистської пропаганди в радянській пресі. Натомість посилюється критика Великобританії та Франції. В цілому ж, аналіз підтверджує: у передвоєнний період режим Й.Сталіна зробив усе можливе й неможливе, щоб завадити залученню СРСР до створення системи колективної безпеки в Європі, підважити довіру до нього демократичних та інших європейських країн, без якої військово-політичний союз з Москвою був нездійсненним. Це не знімає жодним способом відповідальність Заходу за його політику умиротворення агресора.

РОЗДІЛ 2

ПІДПИСАННЯ ПАКТУ МОЛОТОВА-РІББЕНТРОПА ВІД 23 СЕРПНЯ 1939 РОКУ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

2.1. Підписання договору та значення таємного протоколу до нього

Пакт Молотова-Ріббентропа – традиційна в суспільно-політичній та історичній літературі, назва радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 року та його таємного протоколу, підписаного В.М.Молотовим та І.Ріббентропом від імені своїх урядів і держав. Існування таємного протоколу довгий час заперечувалося, і тільки в кінці 1980-х років, документи стали надбанням громадськості.

До серпня 1939 року, Німеччина анексувала Судети, а також включила Чехію та Моравію до складу рейху як Протекторат Богемія і Моравія. Московські переговори між СРСР, Англією та Францією, які завершилися проектом угоди про взаємодопомогу 2 серпня 1939 року, повинні були сприяти міжнародній безпеці і боротьбі з німецькою агресією. Але проект так і не став реальною угодою, оскільки жодна зі сторін не проявляла зацікавлення, часто висуваючи свідомо неприйнятні умови [25].

В такій ситуації керівництво СРСР ухвалило рішення припинити переговори з Англією та Францією, і укласти з Німеччиною договір про ненапад. Цей договір повинен був дозволити СРСР уникнути негайного збройного конфлікту.

За договором, підписаним 23 серпня 1939 року, сторони зобов'язувалися всі спори та конфлікти між собою «вирішувати виключно мирним шляхом в порядку дружнього обміну думками». Зокрема, в статті 2 говорилося, що «в разі, якщо одна з договірних сторін виявиться об'єктом військових дій з боку третьої держави, то інша сторона не підтримуватиме ні в якій формі цю державу». Іншими словами, СРСР не допомагатиме можливим жертвам агресії фашистського рейху [25].

Договір мав «таємний протокол» про розмежування «сфер впливу» в Східній та Південно-Східній Європі. Передбачалося, що в разі війни Німеччини з Польщею, німецькі війська можуть просунути до так званої «лінії Керзона». Натомість, інша частина Польщі, а також Фінляндія, Естонія, Латвія та Бессарабія, признавалися «сферою впливу» СРСР. Територія Польщі повинна була бути розділена.

Договір був ратифікований Верховною Радою СРСР через тиждень після його підписання, причому наявність «таємного протоколу» було приховано [25].

Наступного дня, після вступу в дію договору Німеччина втілює в життя свій першочерговий план, а зокрема вторгається на територію Польщі. Радянський Союз, згідно положень договору мав вторгнутись до Польщі з іншого кордону, проте керівництво дещо відтермінувало напад, аргументувавши це тим, що Польща вже фактично розірвана на шматки, а СРСР має надати допомогу братнім народам українцям та білорусам, яким «загрожує» Німеччина [25].

17 вересня 1939 року, вже після заяви Молотова, польський кордон перетнули частини Червоної Армії. Польща перестала існувати як держава. Результати її розгрому були закріплені в новому радянсько-німецькому договорі «про дружбу і кордон», підписаному Молотовим та Ріббентропом 28 вересня 1939 року. Відтак, у Німеччині та СРСР з'явився спільний кордон. Про існування «таємного протоколу» не було відомо під час війни, але дії СРСР щодо створення «захисного поясу» з приєднаних територій не викликали здивування в світі.

Москва намагалася відтермінувати початок війни на якомога довший період, або, при можливості, взагалі її уникати.

В такий спосіб Сталін сподівався вирішити власні питання стосовно захоплення Європи. На думку фахівців, глава СРСР вичікував, коли зіштовхнуться у збройному протистоянні західні демократії та Рейх, а потім

вступити у війну після взаємного ослаблення противників. Це дозволило б значно розширити межі радянської держави.

В період підписання домовленостей переважна більшість країн як північної так і східної Європи знаходились у вкрай несприятливих умовах. Окрім відвертої зовнішньополітичної агресії, Німеччина продовжувала накопичувати військово-промисловий комплекс, використовуючи при цьому весь наявний потенціал.

1 вересня 1939 року, стало днем початку Другої світової війни. Польща, а потім Латвія, Литва та Естонія, втратили свою незалежність.

Однак, на сьогодні дослідники не можуть дійти одностайності стосовно причин укладення договору про ненапад, оскільки дане питання оповите низкою протиріч.

2.2. Німецько-радянсько-польська війна. Розділ Польщі

Польща у війні, яка почалася 1 вересня 1939 року, шанси на успіх поляки зберігали лише в разі реальної допомоги Великобританії і Франції, чий наступи могли відвернути головні сили нацистів. Другою умовою був планомірне відведення головних сил польської армії та міцна оборона центру країни і коридору на кордоні з Румунією («румунське передмістя»), через який союзники могли постачати Польщу боєприпасами, озброєнням, амуніцією.

Польська армія поступалася вермахту в 1,8 рази в живій силі, в 3,5 – в артилерії, приблизно в 5 – в танках та літаках. Недолік сил погіршили недоліки планування: польські війська майже рівномірно розподілилися вздовж кордону, резерв був невеликим і не закінчив зосередження. Німецька армія мала у своєму розпорядженні танкові і моторизовані з'єднання та сконцентрувалась на напрямках головних ударів сили, які багаторазово перевершували польські війська. До 5 вересня їх оборона в прикордонних районах була зім'ята.

Використовуючи значну перевагу в танках та авіації, вермахт швидко просувався на схід: ввечері 8 вересня передові частини німців досягли околиць Варшави 14 ж вересня, танки генерала Гейнца Гудеріана захопили Брест.

Швидкий наступ вермахту не зломив бойовий дух польської армії. Бої у вересні 1939 року, рясніють прикладами мужності її солдатів та офіцерів. Гарнізони укріплень на узбережжі Балтики, фортеці Модлін та обложеної Варшави, оборонялися під натиском переважаючих сил нацистів до кінця вересня – початку жовтня. Бій на річці Бзура та бої під Гелестинувом показали, що при рівності сил польська армія не тільки стійко оборонялася, але і рішуче контратакувала.

Однак окремі успіхи не змінили хід війни. 7 вересня штаб головному маршала Едварда Ридз-Смігли евакуювався в Брест, де не мав міцного зв'язку з військами, його директиви часто запізнювалися. Незабаром Ридз-Смігли розпорядився відвести війська в «румунське передмістя», яке планували захищати, спираючись на оборонні рубежі по річках Дністер і Стрий, до початку наступу союзників на Заході [26].

Шанси втримати південний схід Польщі, з огляду на втрату 50 % особового складу армії, а також втрату більшої частини території та промислового потенціалу, були невеликі, але зберігалися в разі активних дій Англії та Франції, а також нейтралітету СРСР.

Однак, допомога союзників була символічною. 9 вересня дев'ять французьких дивізій почали наступ неподалік від Саарбрюккена та просунулися на 8-10 км на фронті 25 км, а вже 12 вересня припинили активні дії за наказом командування.

Англії та французи вирішили відкласти активні дії до 1940 року, хоча політики продовжували лицемірно запевняти польський уряд в швидке введення додаткових сил. Ці операції не могли відтягнути значні сили вермахту з Польщі та вплинути на хід бойових дій [26].

Франція та Англія упустили вигідний шанс завдати поразки вермахту, коли його потужність була невелика в порівнянні з силами союзників і він не знайшов впевненості в перемозі.

Так вважали і німецькі воєначальники. «Якби французи кинули основну масу своїх сил в наступ у вересні 1939 року, вони могли б всього за 2 тижні досягти Рейну. Німецькі війська, які були на Заході, були занадто слабкими...» – писав згодом німецький генерал Зігфрід Вестфаль [26].

Кремль в перші дні війни імітував нейтралітет. Так, 5 вересня радянський нарком закордонних справ, Молотов відмовив Польщі в транзиті військових матеріалів, мотивуючи його небажанням СРСР втягуватися у війну [26].

Відтак, Сталін та його соратники відтягували початок вступу Червоної армії в Польщу, намагаючись виграти час. Швидке просування вермахту, змусило Радянський Союз втрутитися, щоб отримати свою частку польського пирога.

Вранці 17 вересня частини Червоної армії почали бойові дії проти Польщі («Визвольний похід»), зумовлені таємним протоколом до пакту Молотова-Ріббентропа, який розділив Польщу і країни Прибалтики, на сфери впливу СРСР та Німеччини. Водночас, того ж дня заступник наркома закордонних справ Володимир Потьомкін намагався передати польському послу Вацлаву Гжибовському ноту, в якій зазначалося, що «польська держава та її уряд фактично перестали існувати». Нота припиняла дію укладених раніше двосторонніх договорів, а також повідомила про перехід кордону Червоною армією. Гжибовський відмовився її прийняти, заявивши, що війна з Німеччиною триває, а СРСР допомагає нацистам знищити Польщу [26].

Радянські війська наступали, майже не зустрічаючи опору. Так, ввечері 17 вересня Ридз-Смігли, отримавши повідомлення про дії Червоної армії, наказав: «З Радами, бойових дій не вести, за винятком спроби з їх боку роззброєння наших частин». Війська отримали наказ по можливості

переходити кордон з нейтральними країнами. Всього в Румунію, Угорщину та Литву пішли близько 80 000 бійців польської армії [26].

Навіть просування радянських танкових сполучень лише віддалено нагадувало блицкриг. Операції в Західній Україні та Білорусії, показали слабкі сторони Робітничо-селянської червоної армії РСЧА після Великого терору: штаби втрачали зв'язок з частинами та управління військами. Передові підрозділи не раз зупинялися через несвоєчасне підвезення пального і боєприпасів. Окремі зіткнення з польськими частинами продемонстрували, що радянська піхота слабо навчена атаці при щільному вогні супротивника, а танкісти – подоланню протитанкової оборони.

Увечері 20 вересня передові підрозділи 29-ї танкової бригади комбрига Семена Кривошеїна зустрілися з авангардами дивізій вермахту, які захопили Брест. Так, він писав, що знайшов привід саботувати парад: мовляв, його танкісти після тривалих маршів стомлені і повинні привести в порядок техніку, а парадна форма застрягла в тилу. В результаті, 22 вересня німецькі частини покинули Брест в колонах з прапорами, на вулицях їх зустрічали радянські танкісти, які увійшли в місто. Втім, під час церемонії передачі міста, Кривошеїн та Гейнц Гудеріан стояли на трибуні поруч [26].

В кінці вересня між радянськими і німецькими військами спалахнуло кілька локальних сутичок: під Львовом, неподалік від Бреста та під Гродно, в ході яких були вбиті і поранені по декілька осіб з обох сторін, але в цілому процес обміну територіями, пройшов без ускладнень.

Після Першої світової війни британським міністром закордонних справ, лордом Керзоном, був запропонований СРСР, варіант радянсько-польського кордону по лінії Гродно – Брест-Литовський і до Карпат.

Проте, Радянський Союз спочатку відмовився від цього варіанту, в надії на посилення революційних настроїв в Східній Європі, – після поразки від польських військ і значного відступу на білоруських та українських територіях, – більшовицьке керівництво було змушене укласти в 1921 році Ризький договір. Згідно з ним радянсько-польський кордон проходив значно

східніше так званої «лінії Кйорзона», з віддачею Польщі великих розмірів білоруських та українських територій [27].

Така ситуація зберігалася аж до 17 вересня 1939 року, до моменту виступу частин РСЧА на територію Польщі. Крім самого пакту про ненапад, був також підписаний і таємний протокол до нього, згідно з яким, здійснювався розділ польських і прибалтійських територій, які входили в сферу інтересів СРСР та Німеччини. При цьому, Литва отримувала на той момент польський Вільнос, а межа же самих польських інтересів, пролягала вздовж річок Вісла, Нарев та Сан.

Незважаючи на те, що пакт про ненапад, підписаний Молотовим та Ріббентропом, був опублікований практично відразу ж, відомості про таємний протокол зберігали радянські дипломати в суворому секреті довгі роки.

2.3. Договір про дружбу між Німеччиною та СРСР

28 вересня 1939 року – після 20 днів опору був підписаний акт про капітуляцію Варшави. Водночас, того ж дня, в результаті переговорів між наркомом закордонних справ СРСР – Молотовим та міністром закордонних справ Німеччини – Ріббентропом, було підписано «Договір про дружбу та кордон між СРСР і Німеччиною». Таємні додаткові протоколи фіксували новий розділ сфер впливу Радянського Союзу і Третього рейху: Литва переходила в радянську «зону», а західні землі Польщі перетворені в німецьке генерал-губернаторство, а також координувалося недопущення «польської агітації» на території захопленої Польщі.

До договору додавався 3 секретних протоколи – 1 конфіденційний та 2 таємних.

Конфіденційний протокол визначав порядок здійснення обміну радянськими та німецькими громадянами між обома частинами розділеної Польщі, а таємні коректували зони східноєвропейських «сфер інтересів» в

зв'язку з розділом Польщі та майбутніх «спеціальних заходів на литовській території для захисту інтересів радянської сторони», а також встановлювали зобов'язання сторін припиняти будь-яку «польську агітацію», яка зачіпає інтереси сторін [5].

В ході вторгнення в Польщу німці зайняли Люблінське воєводство та східну частину Варшавського воєводства, території яких, відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа, перебували в сфері інтересів Радянського Союзу. Був складений таємний протокол до цього договору, відповідно до якого Литва (за винятком невеликої території Сувалкського району), переходила в сферу впливу СРСР. Цей обмін забезпечив Радянському Союзу невторгання Німеччини у взаємини з Литвою, що в результаті призвело до заснування Литовської РСР 15 червня 1940 року [5].

Таємний додатковий протокол, підписаний 23 серпня 1939 року, мав бути адаптований та переправлений в пункті 1, віддзеркалюючи ту обставину, що Литва, фактично, опинялась у зоні інтересів Радянського Союзу. Водночас територія Люблінського воєводства частина Варшавського знаходились у віданні Німеччини [9].

В результаті цих подій, під контроль СРСР перейшла територія в 196 тис. км² з населенням близько 13 млн. осіб [9].

Після нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 року договір, так само як і всі інші радянсько-німецькі договори, втратив чинність.

Тільки після початку війни з Німеччиною, Сталін, розуміючи, що ризикує втратити польські території, йде назустріч польському уряду у вигнанні (після окупації Німеччиною Польщі, уряд польської республіки базувався в Англії, керуючи підпільними воєнізованими формуваннями «Армії Крайової»).

Обриси Польщі після Другої світової війни змінилися відповідно до зазначених раніше угод з союзниками, а також самої Польщі. Так, східна сторона кордону з СРСР проходила по лінії Кйорзона, з невеликими відступами (до 8 кілометрів) на користь польської держави. Польщі ж була

віддана Білостоцька область. Східні ж територіальні втрати для Польщі, були компенсовані західними придбаннями. Зокрема, під польську юрисдикцію перейшов стратегічно важливий район Сілезії (і питання про цю територію, до сьогодні виступає основою для досить напружених суперечок між істориками) [18].

Ялтинські угоди були закріплені 16 серпня 1945 року Договором про остаточне закріплення радянсько-польського кордону. Після розпаду Радянського союзу ця ж сама межа, стала офіційною межею між Україною, Білоруссю та Польщею [18].

РОЗДІЛ 3

ВІДНОСИНИ МІЖ СРСР ТА НІМЕЧЧИНОЮ ВОСЕНИ 1939 – ВЛІТКУ 1941 РР.

3.1. Економічні зв'язки між двома країнами

Думки дослідників про довоєнну мотивацію майбутніх смертельних ворогів розходяться діаметрально. Більшість посилянь до радянсько-нацистських комерційних зв'язків у 1939-1941 роках (кредитному договору 19 серпня 1939 року, за яким СРСР отримав у борг 200 мільйонів марок під закупівлю німецького обладнання, та господарську угоду від 11 лютого 1940 року, в якій були уточнені терміни, обсяг та номенклатура товарів) в загальному вигляді зводяться до тези: «...це був своєрідний платіж радянського керівництва Гітлеру за те, щоб він не поспішав із термінами розв'язання війни» [40]. Причому в одному ключі мислять, як західні дослідники: «...перед Другою світовою війною Сталін не шкодував зусиль, щоб задобрити грізного сусіда і постачав військову машину Гітлера сировиною» [16], – так і деякі вітчизняні історики та письменники.

В роботі В.Карпова, наприклад, можна прочитати буквально наступне: «...саме так німці обманювали нашого «мудрого і геніального вождя народів», і так бездарно він віддавав таку необхідну нам самим, стратегічну сировину, створену великою трудовою перенапругою народу» [14].

Однак, існує й прямо протилежна точка зору: «В результаті економічного співробітництва з СРСР гітлерівський Третій рейх сам зробив значний внесок у розвиток та вдосконалення оборонної могутності свого головного противника у Другій світовій війні» [22].

Водночас, «неабияку роль у розвитку радянської промисловості, включаючи оборонну, відіграли закупівлі в Німеччині верстатів та іншого заводського обладнання. Вони сприяли зміцненню оборонної потужності СРСР» [35].

Почнемо з того, що ситуація в Європі в період 1939-1941 років, була вкрай несприятливою для дипломатичної та зовнішньої торгівельно-економічної діяльності СРСР. За оцінкою кон'юнктурного інституту Наркомату зовнішньої торгівлі (НКВТ), до 1940 року для Радянського Союзу фактично відпали промислово-розвинені ринки Великобританії, а також Франції, Бельгії, Голландії та інших країн, які були окуповані вермахтом та включені в економічну сферу Німеччини [28].

Проте, насправді лихоліття для радянської зовнішньої торгівлі настало ще раніше. Після відомих подій 1938 року в Мюнхені, коли Чемберлен і Далад'є віддали Чехословаччину «на проживу» нацистському фюреру.

Промислово-розвинені США та Великобританія, відмовлялися співпрацювати із Радянським Союзом. Так, Москва розглядала зовнішню торгівлю із Заходом насамперед як «засіб використання матеріальних, технічних резервів та досягнень капіталістичних країн для будівництва своєї економіки» [29].

Радянські джерела або обходили стороною, або дуже скупо пояснювали суть передвоєнних контактів майбутніх ворогів: «...небажання Сталіна розпочинати війну з Німеччиною раніше потрібного часу, зіграло свою роль у підписанні кредитних та господарських угод» [6].

В договорах, укладених між Москвою та Берліном, йшлося про постачання в рейх мільйона тонн зерна, 900 тисяч тонн нафти, півмільйона тонн фосфатів та залізняку, 300 тисяч тонн чавуну, 100 тисяч тонн хрому. А ще – про сотні тонн міді, цинку, нікелю, вольфраму та іншої стратегічної сировини. Ешелони справно йшли до Німеччини аж до 22 червня 1941 року, а останній поїзд із радянським зерном пройшов мостом через Західний Буг на Тересполь за 1 годину 15 хвилин до нападу німців на СРСР [49].

Програма переозброєння Третього рейху рухалася вперед, підгортаючи всю економіку країни, але сировинних ресурсів для цього, вкрай не вистачало. Нацистський міністр пропаганди Геббельс писав в своєму щоденнику в грудні 1938 року «...сировинне та фінансове становище рейху на даний момент

жахливий, можна сказати, катастрофічне» [41]. Це змушувало Берлін активно шукати країни, які здатні стати постачальниками дешевої стратегічної сировини.

Німці активно намагалися диверсифікувати канали імпорту стратегічних матеріалів, щоб позбавитися «радянської» залежності. Надзвичайно важливими були для Німеччини підконтрольна Румунія, Норвегія і особливо Швеція, з якою було укладено низку торгівельних угод.

Не дивно, що радянська зовнішня розвідка була спрямована на добування інформації про роль Швеції у забезпеченні сировинних потреб Німеччини. «Потенціал Швеції був повністю поставлений на службу Німеччини. Тільки завдяки поставкам залізняку, Німеччина забезпечувала себе бойовою технікою. Припини Швеція поставки цієї сировини, Німеччина не провоювала б і року. По-моєму, Гітлер не зміг би почати війну, якби Швеція відмовила йому у постачаннях залізняку», – пише у своїх мемуарах ветеран радянської зовнішньої розвідки К.Синіцин, колишній керівник резидентури НКВС в Стокгольмі [33].

Однак, розрахунок радянського військово-політичного керівництва на те, що Німеччина матиме намір отримати більший прибуток від радянського експорту, ніж від грабіжницької війни на знищення, не виправдався.

Про це важливо пам'ятати і сьогодні, плануючи та використовуючи елементи економічної дипломатії, для досягнення стратегічних політичних цілей.

3.2. Відносини у політичній сфері між Радянським Союзом та Німеччиною. Візит Молотова до Берліну 1940 року

Візит голови Ради народних комісарів та наркома закордонних справ СРСР, В'ячеслава Молотова до Берліна 12-13 листопада 1940 року – ключовий момент політичного співробітництва СРСР та Німеччини напередодні Великої Вітчизняної війни.

Вирушивши «дізнатися справжні наміри» Гітлера, Молотов дійшов висновку про те, що неминучість агресії Німеччини, неабияк зростає.

Після розгрому Франції, навесні-літом 1940 року ситуація в Європі, з погляду Німеччини, суттєво змінилася на її користь. Почавши бомбардування Англії.

На думку Гітлера, волю англійців до опору живлять надії на СРСР та США, і якщо впадуть надії на Росію, Америка теж «відпаде» від Англії, оскільки розгром СРСР призведе до «неймовірного посилення» Японії у Східній Азії [20, с. 90].

Діючи в тій же логіці, Німеччина, Італія та Японія підписали 27 вересня 1940 так званий потрійний пакт, у тому числі, покликаний не допустити вступу США у війну. Обговорення можливості узгодження політики СРСР та країн пакту, стало формальним приводом для запрошення Молотова до Берліна. Гітлер розраховував, що у радянського керівництва «вистачить розуму» схилитися перед перевагою Німеччини [20, с. 95].

Одночасно, ставилася мета залучити Москву до «великої комбінації проти Англії», спрямувавши активність СРСР в бік Індійського океану. У Берліні сподівалися, що візит Молотова і сам собою ускладнить радянсько-англійські відносини. Зрештою, створювалася «димові завіса» навколо підготовки Німеччини до війни з СРСР [20, с. 100].

Під час візиту Молотов мав дві тривалі бесіди з Гітлером та двічі зустрічався з міністром закордонних справ Йоахімом фон Ріббентропом. І той, і інший, намагалися переконати гостя в тому, що падіння Англії – питання

часу, Британська імперія перетворюється на «майно банкрута», тож настав час думати про його поділ. Німеччина та Італія мають намір рушити до Африки, Японія – теж на південь, от і СРСР варто шукати вихід до відкритого моря в тому ж напрямку [1].

За свідченням німецького перекладача на переговорах, «Молотов не дав ввести себе в оману, він вважав за краще обговорити питання Європи». Нарком фактично звинуватив Німеччину у порушенні радянсько-німецьких договорів 1939 року – про ненапад та про кордони [2].

Водночас, це також стосувалося і серпневого рішення Німеччини та Італії, надати військові гарантії Румунії та направити туди війська. Крім того, частини вермахту з'явилися у Фінляндії. У відповідь Молотову було сказано, що Румунія сама просила забезпечити безпеку нафтових родовищ, і німецькі війська підуть звідти після війни. А присутність військ у Фінляндії, пояснювалося їхнім транзитом до Норвегії.

Тим не менш, мала місце різка дискусія і про Фінляндію, і про можливі радянські гарантії Болгарії, на кшталт німецько-італійських гарантій Румунії. Молотов наполягав, що СРСР має забезпечити собі контроль над Протоками. На постійні спроби Ріббентропа повернутися до поділу Британської імперії, нарком відповів, що якщо Англія розбита, то чому вони змушені в бомбосховищі перечікувати наліт англійської авіації [2].

Перед від'їздом з Берліна, Молотов у телеграмі Сталіну констатував, що розмови не дали «бажаних результатів», але виявили настрої Гітлера, з якими «доведеться рахуватися». Молотов визнав, що Гітлер був з ним цілком коректним. Хоча справив враження самовдоволеної, навіть самозакоханої, але водночас, розумної та разом з тим, обмеженої через «безглуздість своєї початкової ідеї», людини [2].

Звітуючи 15 листопада перед Політбюро ВКП(б), нарком заявив, що «затіяна з ініціативи фашистської сторони зустріч, насправді, стала лише показовою демонстрацією». Зі свого боку, німецьке керівництво та військові, визнали Молотова завзятим та водночас, важким партнером для переговорів.

Так, Третій рейх вирішив, що СРСР не збирається дозволити «відволікти себе на Схід» [2].

Характерно, що саме в дні перебування Молотова в Берліні, командування вермахту вже обговорювало оперативні плани та цілі війни з СРСР, а також конкретні питання підтримування та постачання «східної кампанії» [2].

25 листопада 1940 року, Молотов повідомив німецькому послу Фрідріху-Вернеру фон дер Шуленбургу, що СРСР в цілому згоден на договір про політичну співпрацю з країнами потрійного пакту, але при дотриманні 4-ох умов, зокрема [2]:

- негайне виведення німецьких військ з Фінляндії;
- створення військово-морської бази СРСР в районі Босфору та Дарданел;
- визнання напрямком інтересів СРСР, району на південь від Батумі та Баку, у напрямку Перської затоки;
- відмова Японії від вугільних та нафтових концесій на півночі Сахаліну.

Жодної, навіть формальної, відповіді на ці умови з Берліна не було.

У Берліні радянським керівництвом в особі Молотова було озвучена вимога про звільнення від німецьких військ територій Фінляндії та Румунії.

Цілком закономірно поставало питання про гарантії недоторканості кордонів Румунії з боку Німеччини. Як виявилось вузол розбіжностей проявився на перемовинах в Берліні. Радянська сторона погоджувалась на долучення до існуючих домовленостей інших держав, зокрема Італії та Японії, проте вимагала специфічні умови: зокрема виведення військ з Фінляндії та Румунії. Також СРСР мав встановити контроль над зоною Чорноморських проток, що надавало можливість проводити вигідну політику в Болгарії та Туреччині. У відповідь на ці вимоги німецьке керівництво запропонувало

зосередити свою увагу на перерозподілі британських колоній та підмандатних територій [2].

Таким чином німецька сторона прагнула переконати радянську в незначущості європейського вектору діяльності, зосередивши увагу опонентів на південному напрямку, в зону Індійського океану [1].

13 грудня Гітлер на нараді з військовими оголосив, що вирішення питання про гегемонію в Європі впирається в боротьбу проти СРСР, приготування до війни з яким, мають завершитися до весни 1941 року [2].

Отже, не домігшись від Сталіна прихильності та розуміння у дипломатичному полі, Гітлер схвалює план «Барбаросса», себто атака на Радянський Союз [1].

Доволі комічним супроводом перемовин у Берліні була пропозиція Молотову перейти до бомбосховища внаслідок загрози авіаудару британських ВПС. Тим самим питання про відсутність боєздатності британців було знято.

Отже Німеччина поступово готувалась до війни з Радянським Союзом. Таким чином, в Берліні почали готуватися до нападу на Радянський Союз. Москва, в свою чергу, також готувалась до відповідних дій. Варто виділити ще один аспект. Зокрема дуальність переговорів СРСР як з Німеччиною, так і з Великобританією та Францією. Здебільшого проходили неофіційні перемовини, Лондон навіть повідомляв Москву про потенційну небезпеку нападу Берліну. Проте радянське керівництво вкрай підозріло ставилось до подібних свідчень вважаючи їх спробою посварити Москву з Берліном. Незважаючи на це, всі ці перемовини призвели до створення антигітлерівської коаліції, фактично одразу після нападу на СРСР.

3.3. Позиція Німеччини під час радянсько-фінської війни та експансії СРСР до країн Балтії та Буковини

15 червня 1940 року Червона Армія увійшла до Литви. 17 червня – до Латвії та Естонії.

Військова акція СРСР не суперечила секретним протоколам до пакту про ненапад та договору про дружбу та кордон між СРСР та Німеччиною, укладеним відповідно 23 серпня та 28 вересня 1939 року. Відповідно до них, СРСР мав свободу дій на схід від демаркаційної лінії між двома державами, а отже, і у Фінляндії. СРСР постачав Німеччину стратегічною сировиною, необхідною для ведення війни [43].

Крім того, СРСР засудив дії Англії та Франції, які розв'язали, на його думку, Другу світову війну і надавав на дипломатичному полі підтримку гітлерівській Німеччині. В свою чергу, Третій рейх зайняв по відношенню до дій СРСР, лояльну позицію. Однак, з боку нацистських правлячих кіл ця тактика була тимчасовою. Вони були б проти встановлення радянського контролю над всією Фінляндією [43].

Так, в 1918 році кайзерівська Німеччина надала допомогу Фінляндії у боротьбі з більшовиками, і це добре пам'ятали в обох країнах. Щоб не допустити повного розгрому Фінляндії, гітлерівське керівництво надало таємну військову допомогу Фінляндії. Так, туди було негласно відправлено партію трофейного польського озброєння [43].

Зміцнення позицій чи розширення територій? Насамперед, основним завданням для СРСР було забезпечити захист у випадку агресії Німеччини. На той час остання вже здобула низку звитяг у вигляді Чехословаччини, частини Литви (Клайпеди). Великобританія та Франція не пристали на компроміс. І в цьому питанні винуватці не лише Москви. Адже і Лондон, і Париж з недовірою ставились як до радянського керівництва країни, так і до системи державотворення як такої в цілому. В результаті такої політики Німеччина

отримала низку стратегічних переваг у вигляді збільшення впливу в Східній Європі [43].

Ставши на шлях зовнішньополітичної агресії (приєднавши Прибалтику, частину Польщі) Радянський Союз розпочинає війну з Фінляндією, тим самим поступово починаючи опинятися в міжнародній ізоляції.

20 вересня 1939 року, в період коли Польща капітулювала, німецьке керівництво видало проект домовленості з Литвою, згідно з яким вона переходила під протекцію Німеччини. В той же час СРСР вирішує здійснити обмін підконтрольних польських територій на Литву. Таким чином Литва стає складовою радянської сфери впливу, та номінально прийняла участь у розчленуванні Польщі, отримавши при цьому, лише формально історичні території, включаючи Вільнюс [23].

Доволі швидкі темпи радянзації на нових територіях на перших кроках діяльності не передбачались. Пропонувалось навіть на деякий час залишити місцеві органи влади. Найпершим завданням радянської адміністрації був тиск на керівництво з метою підписання договорів про взаємну допомогу. Основною вигодою для Москви була можливість розміщення військових баз в даному регіоні. Це був лише плацдарм для подальших загарбницьких планів СРСР. Подібну домовленість планувалось підписати з Фінляндією. Проте з цією країною все було зовсім інакше [23].

Ключовий етап з 1939 по 1940 роки: перемовини щодо підсилення лівих течій в державах, натомість СРСР офіційно заперечував будь-яку складову впливу на політичну ситуацію в Прибалтиці. Повернення Вільнюса (населеного, в своїй більшості поляками та євреями) до Литви, було зустрінуте литовським президентом Антанасом Сметаною та литовським суспільством, вкрай позитивно [23].

Антагонізм між Радянським Союзом та Прибалтикою відновлюється в результаті радянсько-фінської війни. Адже факт її завершення означав активізацію дій їхньому напрямку. З цього періоду Кремль збільшує військову присутність в регіоні. В результаті захоплення більшої частини північних

регіонів Європи (Данія, Норвегія, Нідерланди, Бельгія та Франція) ситуація на західному напрямку докорінно змінилася. Скориставшись цим Москва починає проводити власну агресивну політику.

До 15 червня значний військовий контингент зосереджується поблизу литовського кордону, а 16 червня – на кордонах з Естонією та Латвією: Таким чином відбувається приєднання країн Балтії до складу Радянського Союзу. Західні держави, включаючи Великобританію та США, як правило займались вирішенням власних проблем, вважаючи визнаючи територіальні загарбання СРСР меншою загрозою, ніж діяльність Німеччини. Влітку 1940 року, в період з 17 по 21 червня під чітким керівництвом Кремля були сформовані владні інституції прибалтійських республік. Практично одразу відбувається чистка адміністративного апарату, переміщення місцевої еліти до Радянського Союзу, масове звільнення чиновників, створення міліцейських загонів, переформатування в збройних силах [23].

На початку серпня 1940 року, місцеві прорадянські налаштовані уряди балтійських країн звернулися з проханням до керівництва СРСР про входження їх до складу Радянського Союзу. На що отримали миттєву згоду. Литва, як і в попередні часи отримала так званий бонус у вигляді частини територій Білоруської РСР з проживаючим, у своїй більшості, литовським населенням [23].

Водночас, в червні 1940 року Радянський Союз зробив зусилля щодо вирішення територіальної суперечки з Румунією, пов'язаної з поверненням Бессарабії, відірваної в 1918 року від УРСР. Провівши консультації з німецьким урядом, радянське керівництво 26 червня передало румунському представнику ноту з цього питання. СРСР також заявив права на Північну Буковину, яка входила до Першої світової війни до складу Австро-Угорщини, більшість населення якої складала українці. Ця територія була відторгнута Румунією, незважаючи на проголошення Буковинським народним вічем 3 листопада 1918 року, возз'єднання з Україною [30].

Відтак, 27 червня 1940 року, Радянський Союз вимагає вивести румунські війська з Бессарабії і Північної Буковини протягом 4 днів. Наступного дня (28 червня) після безрезультатного апелювання до Німеччини, румунський уряд ухвалив радянські вимоги. На ці території було запроваджено війська Південного фронту (створено на базі КОВО) під командуванням генерала армії Г.К.Жукова. Переважна більшість корінного населення радо зустрічала радянські війська. 2 серпня 1940 року, було утворено Молдавську РСР, куди увійшли більшість Бессарабії та Молдавська АРСР, яка з 1924 року існувала на лівому березі Дністра. Північна Буковина та деякі райони Бессарабії увійшли до складу УРСР [30].

З приєднанням Західної Білорусії та Західної України, радянський кордон значно відсунувся на захід.

За гітлерівським же планом (Генеральним планом Ост на території Рейхскомісаріату Остланд), мала проводитися колоніальна політика, в результаті якої все виробництво мало працювати на користь німецької економіки. А прибалтійці є «хільфсфольком», тобто дорадчими народами, завданням яких є обслуговування німців. Ситуація зі слов'янами була значно гіршою через ідеологічну, расову складову та відверту ненависть, антисемітизм та антикомунізм [23].

Після початку німецько-радянського протистояння 22 червня 1941 року відбувається проведення політики терору по відношенню до євреїв та комуністів у тих регіонах, де встановлювалось нацистське панування. Після 22 червня 1941 року почалося масове знищення комуністів та євреїв на теренах, куди прийшов вермахт. В тих регіонах, які потрапили під радянський вплив за результатами пакту та були анексовані після 1940 року, євреї та комуністи часто ототожнювались, тож проводились антиєврейські погроми, в яких брало участь і місцеве населення [23].

Досить складною була ситуація в Литві. Оскільки вона мала найбільше єврейське представництво у Прибалтиці. Саме тому нацистське керівництво швидко та масово починає винищувати представників цієї етнічної групи. Вже

на жовтень 1941 року можна говорити про відкритий геноцид у Литві. При чому весь цинізм ситуації полягав у тому, що вбивства відбувались публічно не в окремих місцях, на кшталт таборів, а посеред вулиць, на площах. Населення розділилося на тих хто співчував та намагався врятувати сусідів, та тих, хто допомагав знищувати, приймаючи активну участь у вбивствах [23].

3.4. Радянська позиція відносно територіальних захоплень нацистів: Норвегії, Бельгії, країн Балкан, та розгрому англо-французьких сил в континентальній Європі

На момент початку радянсько-фінської війни Великобританія та Франція починають проводити низку спільних дій, деякі з яких були спрямовані відверто проти Радянського Союзу. Спільні навчання стосувались низки заходів поблизу акваторій Норвегії (зокрема мінування) з метою унеможливлення вільного пересування німецьких торговельних та військових кораблів. Також планувалось висадку десантів поблизу Норвегії та Фінляндії. Одним з пунктів навчань було бомбардування нафтоносних регіонів Радянського Союзу поблизу Баку. На південно-східному напрямку планувалось залучення Югославії, Туреччини, Румунії та Греції з можливістю використання їх ресурсів у разі загрози нападу будь то Німеччини або СРСР. [3, с. 735].

Союзники здійснювали також низку превентивних заходів у вигляді десантних операцій. Спільним командуванням було оприлюднено накази від 5 – 8 квітня 1940 року. Але, так сталося, що німецьке командування вжило контрзаходів і німецький десант випередив дії союзників, метою яких було блокування поставок залізної руди зі скандинавських країн та протидії СРСР.

Планування військових операцій по протидії СРСР тривали включно до нападу Німеччини на Францію. На 5-тому засіданні Верховної ради союзників (Париж, 5 лютого 1940 рік) головним напрямком роботи вважався порятунок

Фінляндії, будь-які інші варіанти на кшталт захоплення чи капітуляції країни сприймалися як ганебна поразка [3, с. 736].

Сусіднім Норвегії та Швеції в ультимативній формі наголошувалось не заважати союзникам. Більше того будь-яка спроба втручання в цей процес розцінювалась би як потенційна загроза інтересам [3, с. 737-738].

Союзники також планували, завдавши збитків Радянському Союзу, здійснювати непрямий тиск на Німеччину. На черговому засіданні ради союзників 28 березня 1940 року у Лондоні штаб союзних сил отримав наказ розробити детальний план бомбардувань нафтових родовищ на Кавказі. Ключовим аспектом завдання була завчасна підготовка до операції. Планувалось завчасне перевезення необхідних компонентів з метою швидкого реагування у разі схвалення операції. Зокрема це стосувалось оперативного перевезення бомб на Близький Схід [3, с. 738].

Такі заходи мали вживатись у разі спроби Кремля розпочати активні дії, що шкодили інтересам союзників. Підготовка даного плану тривала до моменту нападу Німеччини на Північно-західну Європу 10 травня 1940 року [3, с. 743].

На червень 1940 року Франція фактично була окупована німецькими військами. Ця обставина стала основою для перегляду умов виконання зобов'язань союзників. Задля вирішення цього питання У. Черчіль в терміновому порядку виїхав до Франції 13 червня. Разом з евакуйованим урядом республіки пройшла нарада союзників. Французький прем'єр наголошував на необхідності відмови від положення домовленостей з Лондоном про не укладання сепаратного миру з агресором [3, с. 739].

Переговори по цьому питанню доводили його значущість, адже саме в цьому була відмінність союзницького договору від різного роду декларацій, що не були обов'язковими до виконання.

Британська делегація наголошувала на необхідності продовження супротиву нацистським військам на півдні країни, і в разі необхідності, перевести рух опору на Африканський континент. Ключовим було збереження

переваги над ворогом на морі. Тому стратегічно необхідно було зберегти французький флот. Паралельно розглядалось питання про залучення США до участі у війні в якості повноцінного союзника [39, с. 382-384].

З кінця травня офіційні представники Франції та Великобританії відправили низку повідомлень до Вашингтону, що містили прохання про безпосереднє втручання. Представники Франції інформували американську сторону про загрозу повного захоплення і наголошували на необхідності втручання хоча б флотом.

В той же день президент Ф. Рузвельт дав відповідь на звернення. Він наголосив на необхідності продовження боротьби Франції і схвально відгукувався про наміри союзного уряду у необхідності збереження флоту. Також США обіцяли збільшити об'єми військової допомоги. Повідомлення містило однозначну підтримку англо-французького альянсу, проте уникало прямих зобов'язань. 13 червня Рузвельт надіслав відповідь, в якій схвалював продовження участі Франції у війні навіть в разі відступу до Північної Африки, обіцяв союзним урядам розширення воєнних поставок та наполягав на необхідності збереження військово-морського флоту. Послання містило незаперечну підтримку Британської та Французької імперій у війні з Німеччиною, проте уникало прямих зобов'язань [39, с. 384-386].

Втрата Франції як союзника на континенті істотно змінила стратегію всіх провідних гравців. СРСР вдало скористався ситуацією для втілення своїх стратегічних планів. Зокрема була посилена присутність, як ідеологічна так і військова, у країнах Прибалтики, приєднав Бессарабію та Північну Буковину. Останнє відповідало договору про розмежування між Німеччиною та СРСР.

Фактично, після анексії Польщі німецькому військовому керівництву було наказано готувати наступ у західному напрямку. Цей виклик був занадто амбітний, оскільки армія Німеччини значно поступалась армії союзників. Проте, навіть зібравши всі свої війська, німецька армія поступалася союзникам. Фронтальною атакою було неможливо перемогти. І таке рішення було винайдено. В основу було покладено ідею «бліцкригу». У його основу

знову було покладено стратегію «бліцкригу». На зміну модернізованому «плану Шліффена» штаб розробив план наступу через Арденнську ущелину на межі кордонів Бельгії, Люксембургу, Франції. Обійшовши «лінію Мажіно» із півночі, ударні танкові групи виходили в район Кале-Дюнкерк. Цей план («Грюн») отримав образну назву «удар серпом» – його метою було відрізати, оточити та знищити угруповання союзників на північному флангу. Далі ударні групи мали повернути на південь, вийшовши в тил частинам, що обороняли «лінію Мажіно». Цей план підлягав втіленню приблизно до весни 1940 року.

Саме в цей час СРСР вирішив провести збройну агресію проти Фінляндії. В свою чергу цей факт стимулював європейські держави до значно активніших дій. Зокрема вони почали мінувати акваторію поблизу Норвегії та Швеції з метою унеможливлення перевезення залізної руди з цих регіонів до Німеччини. Також цими діями відбувалось блокування німецького військового та торговельного флоту. Незважаючи на ці обставини німецьке командування встигло випередити союзників. В результаті Німеччина без оголошення війни здійснила акт нападу на Данію та Норвегію. Країни по різному відреагували на ситуацію. Зокрема Данія- одразу оголосила про капітуляцію, Швеція чинила значний опір.

Збройні сили Норвегії, разом з союзним англо-французьким з'єднанням здійснили спробу мінімізувати просування німецьких військових частин на територію країни. Проте серед представників норвезького керівництва, генералітету проявились сепаратистські настрої на чолі з В. Квіслінгом. Вже в червні 1940 року справи на Західному фронті суттєво ускладнились, в результаті військовий десант було евакуйовано до Британії. Доволі швидко територія Норвегії була окупована Німеччиною [4, с. 193].

Незважаючи на поразку в Норвегії союзники все-таки мали певні переваги. Завдяки вдалий стратегії мінування німецький флот зазнав катастрофічних втрат, які не зміг відновити. В свою чергу, через цей факт німецьке командування відмовилось від плану нападу на Британію.

Великобританія остаточно переконалась у неспроможності знайти компроміс з нацистською Німеччиною.

10 травня 1940 року, війська вермахту захоплюють країни «Бенелюксу». Незважаючи на допомогу союзницьких військ ситуація була програшною. Основні військові сили вермахту були спрямовані в напрямку Арденн, який союзники відверто недооцінювали. Здійснивши в цьому секторі прохід, минаючи «лінію Мфжіно» війська Г.Гудеріана спокійно дійшли до півночі Франції, Ла-Маншу. В даному регіоні було затиснуто близько сорока союзних дивізії. Бельгія та Нідерланди майже без супротиву склали зброю. Усі намагання союзних військ здійснити контрзаходи не виправдали себе. В цей час Гудеріан, отримавши особисте повідомлення, вирішує призупинити свої війська. Ця обставина дала змогу здійснити евакуацію офіцерсько-солдатського складу до Великобританії.

На початку червня (5 червня) 1940 року розпочинається військовий наступ на у південному напрямку. Французьке командування, на чолі з генералом Ш. де Голлем спробували виокремити лінію оборони довкола Парижу. Проте дана акція зазнала невдачі. Поступово уряд Франції втрачав важелі керівництва, 14 червня німецькі збройні формування увійшли до Парижу. Французький уряд вимушений капітулювати. Новообраний голова уряду Петен ганебно запросив миру, який було укладено 22 червня 1940 року [4, с. 194].

Маючи союзні зобов'язання з Німеччиною Італія оголосила війну союзникам, що прагнула втрутитись у розподіл Франції. Не випадково, саме напередодні підписання миру з Німеччиною, італійські війська перетинають кордон із Францією. На відміну від північної частини країни, тут італійці відчували значний супротив, і майже не просунулись вглиб.

Умови перемир'я були вкрай принизливими для Франції. Зокрема вона втрачала більшу частину своєї території, яку з цього моменту контролювали окупанти. Ельзас та Лотарингія переходили під контроль Берліну.

Варто зазначити, що не всі французи визнавали такий перебіг подій. Полум'я супротиву в еміграції очолив Ш. де Голль. Основним прихистком емігрантів став Лондон. Було утворено Французький національний комітет. Згодом, за підтримки Англії, з'явилась можливість формувати також власні збройні сили. [14].

Англія, унаслідок відсутності союзників, вдається до відчайдушних кроків. Починається операція по нейтралізації французького флоту, щоб унеможливити заволодіння ним опонентів. В результаті вдалих дій було захоплено, а в деяких випадках знищено, переважну більшість французького флоту. Дана операція забезпечила тимчасову перевагу Англії на морі, проте ця обставина була лише ситуативною. Водночас дана операція також зіпсувала взаємовідносини із Францією [25, с. 73].

Наразі лише Німеччина могла суттєво вплинути на ситуацію в регіоні, проте активізація Італії змушувала замислитись. І вона не забарилась. Доволі швидко Італія розпочинає військові дії проти Англії в Східній Африці. Причому переважання у військовому контингенті перевищувало майже у та Єгипту, але просунувшись на майже 100 кілометрів, були зупинені британськими з'єднаннями.

Також Б. Муссоліні, без попередніх консультацій з А.Гітлером 28 жовтня 1940 року, у розпал «битви за Британію», розпочинає військове вторгнення до Греції з території Албанії, вбачаючи можливим створення Середземноморської конгломерату.

Відтепер Греція долучається до світових військових процесів. Зокрема було оголошено про загальну мобілізацію. Також греки звернулись за допомогою до Англії. Незважаючи на складність ситуації та занепокоєння ситуацією в Єгипті, Великобританія надає допомогу Греції перемістивши деякі військові контингенти на о. Крит. Як наслідок, італійські війська швидко зазнали поразки і вимушені були відійти до Албанії. [35].

В той же час Британія поступово перемагала в боротьбі за акваторію Середземномор'я. Зокрема в листопаді 1940 року британці завдали удару по

головним військово-морським базам Італії, що дозволило повернути статус володарки морів, на деякий час. В січні-травні 1941 року, британська військова присутність переважала в низці африканських країн. Поступово позиції Італії статево погіршуються, і Великобританія відновлює паритет над Середземномор'ям [4, с. 194-195].

З цього моменту розпочинається втручання також і Німеччини, оскільки зачіпались інтереси союзної Італії. Проте напередодні війни з СРСР Німеччина не особливо бажала розпорощувати сили тому намагалася вирішувати ці питання шляхом дипломатичного втручання.

Отже, можна стверджувати, що провідні світові держави напередодні Другої світової війни мали всі ознаки гострого суперництва. Цікавим фактом була політика лавіювання та стримування, якої дотримувались Великобританія та Франція, і яка призвела до конфронтації в подальшому.

ВИСНОВКИ

Напередодні Німецько-радянської війни Радянський Союз перебував у складних умовах: на східних та західних кордонах він мав агресивних сусідів, які не приховували своїх антикомуністичних поглядів та територіальних претензій.

У такому несприятливому становищі і формувалася світська лінія поведінки, одним із завдань якої стало не допустити єдиного антирадянського руху або відстрочити цю подію до переоснащення радянських збройних сил. Пакт Молотова-Ріббентропа покликаний вирішити це завдання. Використовуючи його рамки, радянське керівництво змогло посісти кілька стратегічних важливих позицій у Польщі, Прибалтиці, Фінляндії.

Спірні питання почалися між державами, коли дійшло рішення балканського питання. Після вирішення якого на користь Німеччини стало зрозуміло, що йде вже до дуже швидкої війни. Відбулася чергова зміна проведення зовнішньополітичного курсу СРСР, що характеризується максимальною обережністю, щоб ніякими провокаціями не бути втягнутими у велику війну.

У контексті зовнішньої політики держава проводила пропаганду, покликану виховати здорове, згуртоване населення, яке здатне вирішити необхідні військово-політичні та економічні завдання.

У державі безперервно формувався образ ворога, який обов'язково буде розбитий. Агресивні дії німецького керівництва не викликали сумнівів у тому, що рано чи пізно зіткнення буде саме з ним.

Але з підписанням пакту про ненапад довелося змінювати настрої у суспільстві. Всю провину було прийнято покласти на «недіючих» Велику Британію та Францію. Їхня політика невтручання та заохочення експанської політики Третього Рейху була повністю розкритикована вищими представниками влади. З підключенням інших засобів на вплив уми населення

і вже до нападу вермахту на Польщу більшість населення дивилася на Німеччину як на друга.

Але справа почала змінюватися до згасання дружніх жестів. Потрібно було психологічно підготувати населення, що воювати доведеться саме з Німеччиною. Згадали про кінофільми та про антифашистську літературу. Однак, деяку ворожість народ вже сам старий виявляти в гітлерівці, після початку відкритої війни з Англією та розгромом Франції. Залишалося лише посилити ці почуття.

Міжнародна обстановка початку 1941 року та події у європейських країнах вказували на швидкий початок війни між СРСР та Німеччиною. Але, хоча війну чекали, її початок виявився зовсім несподіваним, як для керівництва Радянської держави, так і для суспільства.

Існує думка, що Сталін знав точну дату початку війни, але не вірив у достовірність відомостей. Це не зовсім так: у передвоєнні місяці розвідка повідомляла різні дати початку війни (одна з них – 20 травня 1941 року). Крім цього, німці навмисно дезінформували радянське військове керівництво, підкидаючи абсурдні, з військової точки зору, місця майбутнього вторгнення. Мали місце і прорахунки на визначення дати початку війни з боку самого Сталіна та його оточення. Однак, вони приходили до армії із запізненням і мали неповний характер.

Задля справедливості треба відзначити і порушення німецькими диверсантами провідного зв'язку з військами, що вплинуло на оперативність розпоряджень, які передавались. Навіть в армії першого ешелону, замість необхідних 6-9 годин екстрених зборів, за фактом залишалося виконання наказу трохи більше півгодини. Деякі частини були повністю позбавлені зв'язку і були змушені діяти без узгодження з командуванням.

Плануючи напасти на СРСР, у військово-політичного керівництва Третього рейху були далекосяжні цілі – ліквідувати радянську державу, поневолити її населення, заволодіти надрами країни («онімечування» СРСР) і, зрештою, поневолити весь світ.

Для перемоги передбачалося використовувати тактику блицкригу («блискавичної війни») та розгромити СРСР за 6-8 тижнів раптовим нападом по 3-ох напрямках: на Ленінград (групи армій «Північ»), на Москву («Центр») та на Київ («Південь»).

Фактично німці розпочали реалізацію свого плану ввечері 21 червня 1941 року, коли у Фінській затоці були виставлені мінні поля та весь Балтійський флот виявився паралізованим.

Рано-вранці 22 червня 1941 року імперський міністр Ріббентроп вручив послу СРСР у Берліні, ноту про оголошення війни. Порушуючи прийняті раніше домовленості, СРСР висунули звинувачення у проведенні підривної політики проти Німеччини та інших країн, безпосередньої військової загрози від присутніх у великих кількостях, військових підрозділів на кордоні країни.

Активне вторгнення німецьких військ у країну почалося годиною раніше: вже о 3-й годині 06 хвилин 22 червня було віддано наказ відкрити вогонь на поразку літаками вермахту, які вторглися далеко вглиб країни та бомбили мирні міста. Це стало цілковитою несподіванкою для всіх. На тлі загальної плутанини, паніки і хаосу, радянська армія зазнала відчутних втрат та почала відступ по всіх фронтах.

Країни світу зайняли вичікувальну позицію, спостерігаючи за розвитком подій. СРСР звернувся до Фінляндії, щоб визначиться, на чийй стороні буде країна, але Фінляндія виступила на боці Гітлера, і вже у липні-серпні повернула свої втрачені рік тому, території.

Угорщина вступила у протиборство з СРСР після бомбардування своєї території (це була німецька провокація), і її війська з'явилися на радянській землі, 27 червня 1941 разом із частинами Блакитної дивізії з іспанських добровольців. Втративши потенційних союзників, Країна Рад опинилася перед грізним та підступним супротивником на самоті.

Великі труднощі перших днів війни не зупинили бойового духу радянських людей. Вони захищали межі країни до останнього бійця, до останнього патрону 3 млн. полонених у 1941 році.

На відміну від західних країн, які не чинили активного опору агресору, на сході німецькі війська зіткнулися з лютим опором: запеклі бої йшли за кожний куточок радянської землі. Але спочатку стратегічна ініціатива та панування в повітрі, було цілком на боці німецької армії.

9-10 липня 1941 року, Третій рейх підступав до Смоленська. Водночас, німецькі війська рвалися до Києва та Кишинева. В цей час змінилася загальна картина протистояння: від відступу радянська армія замість розрізнених військових операцій, під грамотним керівництвом Ставки, перейшла до активних оборонних заходів. Вдало організовані групи фронтів із різних видів військ змінили хід війни з боку СРСР. Тепер оборонні (а незабаром і наступальні) операції здійснювалися за єдиним задумом та перестали бути хаотичними.

Таким чином, до кінця 1941 року було втрачено контроль над Прибалтикою, Білорусією, значною частиною УРСР та РРФСР. Німці зайшли вглиб радянської території місцями до 1200 км, були під окупацією найважливіші сировинні та промислові райони Донбасу та Криворіжжя, а також міста: Мінськ, Смоленськ, Київ, Харків, Одеса та Дніпропетровськ.

Стан «холодної війни», який супроводжував посилення політико-ідеологічних суперечностей до рівня провідного чинника біполярної моделі міжнародних відносин, гальмував масштабні суспільно-економічні трансформації, пов'язані з прискоренням економічного і науково-технічного розвитку, розпадом колоніальних імперій, підвищенням рівня матеріального добробуту та освіти. Конфронтаційні тенденції, які поступово загострювалися, насамперед у периферійних географічних регіонах, містили загрозу виникнення нових війн та створювали прямий виклик міжнародній безпеці. В цілому ж, в даній роботі показано як сильна держава в контексті своєї зовнішньої політики, може схилити суспільну свідомість в потрібний для неї, бік.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. 80 років тому: як Гітлер і Молотов не поділили сфери експансії. – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30951479.html>.
2. Візит В'ячеслава Молотова до Берліну. – URL: <https://ria.ru/20151112/1317914247.html>.
3. Выписки из протоколов заседаний Верховного совета союзников, проходивших в сентябре 1939 – июне 1940 г. // Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т. Т. 9. Союзники СССР по антигитлеровской коалиции. Москва: Кучково поле, 2014. С. 734-747.
4. Галушка, А., Браїлян, Є. (2019) Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталіним 1939 – 1941. 367 с.
5. Германо-советский договор о дружбе и границе, 28 сентября 1939 г. – Мировые войны XX века в 4 кн. Кн. 4 С. 153–155.
6. Гісем О. В. Історія: Україна і світ (інтегрований курс, рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 256 с.
7. Гриневич, В. (2019) Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939 – 1941. Київ: HREC PRESS. 492 с.
8. Даллек, Р. (2019) Франклін Делано Рузвельт. Життя політика. Київ: КМ-БУКС. 560 с.
9. Договір про дружбу і кордон між СРСР та Німеччиною підписаний 28 вересня 1939 року, про який радянська та пострадянська влада, воліє не згадувати. URL: <https://newconcepts.club/website/articles/3545.html>.
10. Епплбом, Е. (2017) Залізна завіса. Приборкання Східної Європи. Київ: Києво-Могилянська академія. 623 с.
11. Німецький історик про введення радянських військ на території країн Балтії. – URL: <https://www.dw.com/ru/немецкый-историк-о-вводе-советских-войск-на-территории-стран-балтии/a-53829233>.
12. Пакт Молотова-Ріббентропа – умови угоди, основні положення,

наслідки. – URL: <https://nauka.club/istoriya/pakt-molotova-ribbentropa.html>.

13. Пакт Молотова-Ріббентропа. – URL: <https://runivers.ru/doc/pakt.php>.

14. Печатнов, В. (2017) Переписка И.В. Сталина с Ф. Рузвельтом и У. Черчиллем в годы Великой Отечественной войны. Документальное исследование. В 2 т., Т. 1. Москва: Просвещение. С. 34

15. Плохий, С. (2019) Ялта. Ціна миру. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 414 с.

16. Плохий, С. (2020) Забуті покидьки Східного фронту. – Харків: Клуб сімейного дозвілля. 316с.

17. Подвійний удар по Польщі. – URL: <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2019/09/27/812214-dvoinoi-udar-polshe>.

18. Радянсько-польське територіальне протистояння. – URL: <https://topwar.ru/20425-sovetsko-polskoe-territorialnoe-protivostoyanie.html>.

19. Розширення кордонів СРСР 1939-1940 рр. – URL: <https://www.no-journal.ru/rasshireniye-granits-sssr-1939-1940/>.

20. Снайдер, Т. (2018) Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ: Лаурус. 491 с.

21. Толстов, С. (2016) Воєнно-політичні союзи та коаліційні відносини напередодні та в період Другої світової війни: природа, модальність, специфіка. Проблеми всесвітньої історії, № 1. С.79 – 108.

22. Україна в Другій світовій війні. Київ, Український інститут національної пам'яті, 2015. 28 с.

23. Фейс, Г. (2003) Черчилль. Рузвельт. Сталин. Война, которую они вели, и мир, которого они добились. Москва: Центрполиграф. 590 с.

24. Чано, Г. (2019) Останній монолог фашиста. Київ: Залізний тато. 128 с.

25. Черчилль, У. (2020) Вторая мировая война: в 3 кн. Кн.І .Т.І. Надвигающаяся буря. Москва: Альпина. 635 с.

26. Ширер, В.(2017) Злет і падіння Третього Райху. Історія нацистської Німеччини : у 2 т.- Київ: Наш формат. Т.1. 704 с.
27. Як відреагував Захід на радянсько-фінську війну. – URL: <https://news.rambler.ru/other/39557488-kak-otreagirowal-zapad-na-sovetsko-finskuyu-voynu/>.
28. Adelman, J. (2007) Hitler and his Allies in World War II. London and NY, NY: Routledge. 264 p.
29. Bennett, E. (2015) German Rearmament and the West, 1932-1933. Princeton: Princeton Univ. Press. 592 p.
30. Boyce, R. (1989) Introduction. In: Ed. by Boyce R.and Robertson E. Paths to War. New Essays on the Origin of the Second World War. Basingstoke, London: Macmillan. 431 p.
31. Duroselle, J.- B. (2004) France and the Nazi Threat: The Collapse of French Diplomacy, 1932 – 1939. New York, NY: Enigma Books. 545p.
32. Homze, E. (1976) Arming the Luftwaffe: the Reich Air Ministry and the German Aircraft Industry, 1919 – 39. Lincoln,Nb.: Univ. of Nebraska Press. 296 p.
33. Kennan, G. (1967) Russia – Seven Years Later. In: Memoirs (1925 – 1950). Annexes. Boston, Toronto: Little, Brown and Co. 583 p.
34. Kipp, J.b (1992) Soviet Military Doctrine and the Origins of Operational Art. In: Ed. by Frank, W., Jr. and Gillette, P. Soviet Military Doctrine from Lenin to Gorbachev, 1915-1991.- Westport, Conn. :Greenwood Press. 427 p.
35. Knight, P. (2013). Mussolini and Fascism. London & New York, NY: Routledge. 144 p.
36. Mearsheimer, J. (2001) The Tragedy of Great Power Politics. NY, NY: W.W. Norton. 555 p.
37. Meskill, J. (2017) Nazi Germany and Imperial Japan, the Hollow Diplomatic Alliance. London and New York. 272p.
38. Meskill, J. (2017) Nazi Germany and Imperial Japan, the Hollow Diplomatic Alliance. London and New York, Routledge. 272 p.

39. Morgenthau, H. and Thompson K. (1985) *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. – 6th edition – New York, NY: McGraw-Hill. 685p.
40. Natano, S. and Asada, S. (1989) *The Japanese Decision to Move South*. In: Boyce, R. Ed. *Paths to War. New Essays on the Origins of the Second World War*. London – New York, NY: Macmillan. 431 p.
41. Pons, S. (2002) *Stalin and the Inevitable War : 1936 – 1941*. 270 p.
42. Robertson, T. (1962) *Dieppe: The Shame and the Glory*. Boston: Little, Brown. 432 p.
43. Rostow, E. (1993) *Toward Managed Peace: The National Security Interests of the United States, 1759 to the Present*. New Haven and London: Yale Univ. Press. 401 p.
44. Schweller, R. (1998) *Deadly Imbalances: Tripolarity and Hitler's Strategy of World Conquest*.-New York, N.Y.: Columbia Univ. Press. 267p.
45. Schweller, R. (2008) *Unanswered Threats: Political Constraints on the Balance of Power*. Princeton: Princeton Univ. Press. 200 p.
46. Shearer, D. (2018) *Stalin at War, 1918 – 1953. Patterns of Violence and Foreign Threat*. *Jahrbucher for Geschichte Osteuropas* 66 #2. P.188 - 217
47. Van Dike, C. (2013) *The Soviet Invasion of Finland*. London & New York, NY: Routledge. 288 p.
48. Young, R. (1996) *France and the Origins of the Second World War*. London, NY: Palgrave- Macmillan. 200 p.